

Усатий А. В. **Закономірності формування читацької компетенції у процесі вивчення української літератури.** – Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск дванадцятий. Частина I. – С. 24-31

Закономірності формування читацької компетенції у процесі вивчення української літератури

У статті висвітлено деякі аспекти процесу формування читацької компетентності учнів у процесі вивчення української літератури.

Ключові слова: уміння, навички, читацька компетенція.

Відомі методисти, аналізуючи тенденції розвитку методики літератури, розкривають взаємозв'язок формування читацьких компетентностей та умінь і навичок учнів із розвитком їхньої пізнавальної активності. І це закономірно: піднесення розумової активності школярів у навчальному процесі означає зростання їхньої самостійності, творчої розумової діяльності. Вони мають більше думати, відчувати, уявляти, аналізувати свої почуття, вчитися доводити й спростовувати, а все це впливає на здатність до самостійного пізнання виучуваного художнього твору, формування відповідних умінь і навичок, компетентностей. Зміст літературної освіти визначається шляхом аналізу зв'язку читацьких умінь та інтересів, а також психології сприймання художнього твору учнями [2, с. 5].

Говорячи про виховання читача, Т. Бугайко і Ф. Бугайко зауважують, що в методиці викладання літератури на перший план висувається проблема літературного розвитку учнів, тобто виховання в них здатності повноцінного сприймання емоційно-образної специфіки явища мистецтва, уміння досягнути ідейно-художній зміст твору, логіку думок автора. У цих словах розкрита суть проблеми виховання читача, розвиток читацьких компетентностей, які, на думку вчених-методистів, вимагає здатності повноцінного сприймання емоційно-образної специфіки твору, уміння досягнути його ідейно-художній зміст, логіку думок автора [1, с. 44].

Виділені параметри проблеми, на які звертають увагу методисти, ще раз підтверджують висловлену думку про єдність формування читацьких умінь і літературного розвитку учнівських компетентностей. Відзначаючи, що виховання учня-читача – проблема винятково складна, автори умовно виділяють компоненти, які безпосередньо впливають на формування читацьких умінь учнів у процесі вивчення української літератури. Цей процес має таку структуру: 1) організація

досвіду читача, загальнолюдського й спеціально читацького, тобто збагачення його знань та вмінь, загального розвитку; 2) виховання та розвиток культури образно-емоційного сприймання учнями твору; 3) розвиток логічного мислення, уміння проникнути в творчий задум письменника й осмислити художню ідею, втілену в образах твору [1, с. 51].

У другій половині 70-х років минулого століття питанням формування спеціальних читацьких умінь було присвячено дискусію, матеріали якої друкувалися на сторінках московського журналу „Література в школі”. Дискусія засвідчила, що проблема формування читацьких умінь хвилює методистів і вчителів та потребує подальшого дослідження. У процесі обговорення було висловлено думки як про класифікацію відповідних умінь, так і про шляхи їх формування.

Учасники дискусії порушували питання про відокремлення вмінь, які мають значення саме як уміння читача й необхідні для сприймання та розуміння твору літератури, від інших умінь, які також формуються в процесі вивчення літератури, але мають загальноінтелектуальний характер.

Для нашого дослідження важливо, що дискусія підтвердила важливість і необхідність читацьких умінь у системі літературної освіти учнів. У ході дискусії було звернуто увагу на те, що знання педагогом сутності процесу літературного сприймання й володіння конкретними прийомами роботи виступають як передумова того, щоб навчати учнів розумових операцій, розумових дій у роботі над текстом літературного твору. Викликає інтерес і думка про те, що молодим словесникам, які тільки починають свій педагогічний шлях і не знають, як керувати винятково складним процесом сприймання, науково-методичний пошук у цьому напрямі надзвичайно потрібний для практики викладання. Кожний момент спілкування з текстом на уроці повинен стати етапом роботи розуму й почуттів читача і в кінцевому результаті – сформованими вміннями вдумливого читання.

Безперечно, останні десятиріччя в центрі уваги педагогічної науки та практики була й залишається проблема активної діяльності учнів на уроці. Це пояснюється тим, що накопичення знань – лише один із параметрів навчального процесу, другим його параметром є формування вмінь, що перетворюються на інструмент наступного самостійного здобуття знань.

У процесі дискусії було зроблено спробу класифікації вмінь: а) узагальнені (інтелектуальні) вміння, пов'язані з усіма навчальними предметами; б) спеціальні вміння, пов'язані з

кожним конкретним предметом; в) уміння раціональної організації праці. Більшість учасників дискусії зробили висновок: основою для виділення читацьких умінь є процес сприймання художнього твору, що, безперечно, відповідає дійсності [8, с. 45].

Виходячи з того, що література – мистецтво слова, було висунуто справедливую думку про взаємозв'язок формування читацьких умінь та компетентностей і розвитку мовлення учнів.

Звичайно, не всі порушені питання виявилися розв'язаними. Зокрема, не розкрито методичних шляхів формування читацьких умінь і навичок які переходять у компетентності. Фактично лише окреслено низку проблем цього складного питання, зокрема проблему співвідношення знань і розвитку вмінь; знання і вміння в структурі людської особистості; взаємозв'язок особистісного сприймання художнього твору та формування читацьких умінь; вплив розвитку мовлення учнів на формування читацьких умінь тощо.

Аналіз матеріалів дискусії дозволяє зробити висновок про те, що читацькі вміння й навички учнів та їхній літературний розвиток у цілому – не окремий атрибут вивчення літератури, до обговорення якого вони приступили в 70-ті роки, а невід'ємна значуща складова літературної освіти учня, оскільки розуміти, переживати, бачити авторський пошук правди життя, вірити автору й заперечувати йому в чомусь, відчувати радість і біль, втілені в образній системі художнього твору – усе це потребує вміння естетичного сприйняття творів літератури в їхній художньо-естетичній цілісності.

Самостійність міркувань – це перш за все змістовність думки, а не формальні навички аргументування, не розумова еквілібристика, а образна конкретизація й образне узагальнення є об'єктивним виразником специфіки такої складної за своєю психологічною структурою діяльності, як читання і сприймання літературного твору [9, с. 73-74; 10, с. 24].

Питання літературного розвитку учнів знайшли відображення в підручниках і посібниках із методики викладання української літератури Є. Жицького, В. Неділька, Є. Пасічника, С. Пультера, Г. Сидоренко, Б. Степанишина, К. Фролової, „Наукові основи методики літератури” під редакцією Н. Волошиної та в ряді інших, хоча воно й не було предметом спеціального дослідження.

Визначення загальних умінь для кожного класу автоматично не вирішує проблеми формування читацьких умінь і навичок учнів. Необхідна психологічно обґрунтована й методично продумана та перевірена система роботи, тобто

потрібна система дій, у процесі яких відповідні читацькі вміння формуються й закріплюються, стають психологічним надбанням особистості школяра, особливо старшокласника, бо юність – це завершення перехідного стану від дитинства до дорослості, вступ у світ дорослих. У психологічному плані в цей час відбувається саморозвиток, свідоме самовдосконалення. Це остання стадія підготовки до дорослості, до практичної професійної діяльності. За концепцією Л. Виготського про спеціальний розвиток особистості (стабільні та кризові стадії), у проміжках між цими віковими періодами відбувається „накопичення” змін, з’являються стійкі новоутворення, що фіксуються в структурі особистості [3; 12, с. 149].

Відтак, вивчення проблеми формування читацьких умінь, у яких проявляється літературний розвиток учнів, ніколи не припиняється, що є цілком закономірним явищем.

Є. Пасічник зробив досить вдалу спробу розв’язати проблему мотивації навчальної діяльності учнів, прийоми її педагогічного стимулювання, без чого не може бути й мови про формування читацьких умінь учнів. У своєму дослідженні він розкрив взаємозв’язок і взаємообумовленість образних уявлень учнів за умови вивчення художнього твору з їхнім життєвим і художнім досвідом, що стимулює творчу активність школярів; висловив думку про створення „інтелектуально-образного фону” тощо, проте автор не оминув проблему формування читацьких умінь, яка логічно випливає з дослідження [6, с. 1, 4, 12; 11].

Учень, який працює творчо, найбільше виявляє себе під час читання та аналізу художнього твору, оригінально мислить, уміє висловлювати власні думки, бачити у творі те, чого не побачили інші. Тому й потрібно постійно збагачувати учнів творчим досвідом, формувати в них уміння самоорганізації, саморозвитку, створювати атмосферу заглиблення у творчий пошук. Кожним із синтетичних читацьких умінь учні оволодівають поетапно. Уміння вважаються сформованими, коли всі елементи їх об’єднані в єдине ціле й учень може не лише його вправно використовувати в певних ситуаціях, а й за потреби вносити зміни, тоді вони матимуть практичну цінність. На формування умінь важливий вплив має знання теоретичних понять, уявлення про сутність потрібних умінь, свідомі настанови на оволодіння ними, використання їх у нових навчальних ситуаціях.

Досліджуючи ефективність шкільної лекції в поєднанні з іншими методами викладання літератури, З. Шевченко розробляє принципи оптимального вибору методів і прийомів роботи, які разом із лекцією створюють у певній послідовності

систему, що передбачає поступове ускладнення розумової діяльності учнів, формування в них необхідних умінь і навичок у процесі аналізу художнього твору [14, с. 5-6].

Розглядаючи читання як особливу форму комунікативного контакту автора й читача, науковці доводять, що друкована комунікація являє собою активну смислову взаємодію соціальних суб'єктів – комунікатора та реципієнта з опосередкованим зворотнім зв'язком між ними. Читання як процес, опосередкований текстом комунікацій, забезпечує зближення ціннісних орієнтацій, відношень, настанов, збіг рівнів розуміння, досягання єдності планів, намірів, мотивів, дій, що спрямоване на обмін ідеями, інформацією, оцінками, цінностями, на соціалізацію створення самооцінної особистості. Процес читання не завершується розумінням тексту, він продовжується прийняттям певного рішення з боку читача, яке веде до вдосконалення його особистості, оскільки метою читання є не лише навчальна (практична), але й виховна [13].

Таким чином, основними критеріями, за якими визначається адекватність видобутого з тексту змісту авторського задуму, є обсяг одержаної з тексту інформації (або повнота розуміння) та переструктурування текстового матеріалу з узагальненням його основного змісту (глибина розуміння).

За такої ситуації основними показниками, за якими визначається повнота й глибина розуміння тексту, є: 1) обсяг видобутої з тексту інформації (характеризує повноту його розуміння); 2) усвідомлення складових тексту, які несуть у собі основне смислове навантаження; 3) узагальнення й висновки з прочитаного, які свідчать про засвоєння змісту твору.

У випадку смислового розуміння, яке досягається в результаті своєрідної діалогічної взаємодії читача з текстом, основним критерієм розуміння є синтез, породження нового смислу, що відбувається на „смисловій основі” вихідного повідомлення. Крім того, критеріями діалогічного розуміння є постановка запитань до тексту та його автора; з'ясування різних поглядів, представлених у тексті, та коментування твору, що призводить до породження тексту-тлумачення, у якому зафіксовано новий смисл, синтезований у результаті діалогічної взаємодії з твором.

Основними показниками смислового розуміння тексту є: 1) постановка запитань до тексту та його автора; 2) постановка читачем запитань до себе, тобто звернення до власного досвіду; 3) оцінка тексту з аргументацією власної позиції; 4) смислове „стиснення” тексту, результати якого дозволяють з'ясувати ситуативно-особистісну орієнтацію читача.

Основними результатами (ефектами) читання є: 1) інформаційно-пізнавальний, який характеризується розширенням і поповненням знань читачів; 2) мотиваційно-особистісний, суть якого полягає у формуванні в читачів особистісного ставлення до проблем, які викладено в тексті, в розвитку їхніх особистісних новоутворень; 3) практичний ефект, що забезпечує ефективну організацію діяльності, зокрема навчальної.

Інформаційне (або інформаційно-пізнавальне) читання – це здобування інформації з тексту за допомогою цілої низки когнітивних операцій, що призводять до відновлення структури думок, які було закладено в текст його автором. Основний результат такого читання – інформаційно-пізнавальний, який досягається завдяки побудові читачем семантико-сислової структури вихідного повідомлення.

Сислове читання передбачає не лише інформаційний ефект, а й породження, синтезування читачем нових смислів, що зазвичай ґрунтується на „сисловій основі” вихідного повідомлення, але ніби „що пропущене” через сислову сферу читача. Таке читання є основою справді глибокого розуміння тексту, що веде до зміни „сислового поля” читача, забезпечує формування його особистісних новоутворень.

Ефективність читання визначається цілою низкою факторів, які умовно можна розділити на об’єктивні та суб’єктивні: 1) інформаційна (комунікативна) насиченість тексту; 2) композиційно-логічна структура тексту; 3) сислові категорії, що реалізовані в тексті; 4) мовні засоби вираження сислових відношень, які розкриваються в тексті; 5) поліграфічне оформлення тексту; 6) ступінь наближеності логіки, граматики та стилю мовлення читача до лексики, граматики та стилю авторського тексту; 7) набутий досвід читача, зокрема, знання ним великого контексту та підтексту; 8) володіння технікою читання, його прийомами; 9) належна організація спрямованості уваги в читанні; 10) емоційна підготовка читача, його інтерес до твору, емоційна чутливість та емоційне співпереживання; 11) вікові особливості читача; 12) індивідуально-особистісні особливості читача, його характеру та темпераменту; 13) проникнення в сисловий простір твору, досягнення стадії сислоутворення, за якого читач виконує роль дослідника змісту тексту [7].

Формування читацької компетентності передбачає спеціальну організацію процесу взаємодії читача з текстом, яка має бути спрямована на розвиток основних прийомів читацької діяльності.

Необхідно підкреслити, що думка про розгалуження варіантів сприймання твору, а також про діалектику інваріантного та варіативного в творі має пряме відношення й до аналізу сприймання твору учнями, до обґрунтування шляхів та методів і прийомів формування в них відповідних умінь.

Крім того, треба підкреслити, що читацькі вміння не тільки пов'язані зі специфікою літератури як мистецтва слова. Вони обумовлені цією специфікою, а характер дій, необхідних для осмислення певного конкретного твору, визначається особливостями його художнього роду, авторською манерою, морально-емоційними реакціями читача тощо. Л. Виготський науково обґрунтував характер морально-емоційних реакцій, що виникають під час читання художнього твору (він їх називав „емоціями змісту”), естетичних реакцій („емоції форми”). Кожен твір мистецтва слід розглядати „як систему подразників, свідомо й навмисно організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію” [4, с. 40; 5, с. 5].

Таким чином, формування читацьких умінь та компетентностей є одним із найскладніших питань методики викладання літератури. Сам зміст літературної освіти не можна уявити без умінь учня сприймати й осмислювати художній твір, без здатності повноцінного сприймання його емоційно-образної специфіки, логіки думок автора.

Тому проблемі формування читача приділяли велику увагу методисти й літературознавці, учителі-практики та відомі письменники. Цій проблемі були присвячена й дискусія на сторінках журналу „Література в школі” у 70-х роках минулого століття.

Для формування читацьких умінь є важливим емоційно-інтелектуальний фон (Є. Пасічник і З. Шевченко) роздумів, стимулювання творчого потенціалу учня (Н. Волошина), здатність „увійти” у твір (Л. Виготський, Г. Костюк, О. Нікіфорова, В. Паламарчук, С. Пультер, Л. Рибак, М. Рудаков, Л. Сімакова, Н. Тализіна).

З огляду на сказане ми зробимо висновок, що процес формування читацької компетентності є результатом усієї системи впливів на особистість учнів, його розвиток і духовне зростання, а також урахування сутнісних особливостей літератури як мистецтва слова.

В статъе рассматриваются некоторые аспекты формирования читательской компетентности в процессе изучения украинской литературы.

Objective laws of formation of reading competence in the process of studying Ukrainian literature

The article sheds light on some aspects of the process of formation of reading competence of students in the process of studying Ukrainian literature.

Key words: capability, skills, reading competence.

Використана література:

1. Бугайко Т. Ф. Навчання і виховання засобами літератури / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Радянська школа, 1973. – 176 с.
2. Бугайко Т. Ф. Тенденції розвитку методики літератури на сучасному етапі / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 9. – С. 1–9.
3. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : ЭКСМО – Пресс, 2000. – 108 с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – [2-е изд.]. – М., 1968. – 341 с.
5. Гуменний М. Х. Безсмертний подвиг / М. Х. Гуменний. – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
6. Дитькова С. Ю. Формирование художественно-образных представлений старшеклассников на разных этапах изучения литературного произведения : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02. „Теорія і методика навчання” / С. Ю. Дитькова. – К., 1996. – 16 с.
7. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке / З. И. Клычникова. – М. : Просвещение, 1983. – 80 с.
8. Мещерякова Н. Я. О формировании читательских умений на уроках литературы / Н. Я. Мещерякова, Л. Я. Гришина // Литература в школе. – 1975. – № 3. – С. 29–41.
9. Молдавская Н. Д. Воспитание читателя в школе / Н. Д. Молдавская. – М. : Просвещение, 1968. – С. 73–74.
10. Молдавская Н. Д. Наивный реализм читателя-школьника / Н. Д. Молдавская // Литература в школе. – 1973. – № 3. – С. 20–34.
11. Пасічник Є. А. Формирование мотивов учебной деятельности школьников в процессе изучения литературы : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.02 / Пасічник Євген Андрійович. – К., 1990. – 405 с.
12. Психологія : [підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
13. Срібний птах : хрестоматія з української літератури для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : Освіта, 2004. – 512 с.

14. Шевченко З. О. Эффективность школьной лекции в сочетании с другими методами преподавания литературы (на материале изучения украинской литературы в 8–10 классах) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика навчання”/ З. О. Шевченко. – К., 1985. – 20 с.